

לדמותו של ר' ירמיה

אלכסנדר קליין

מקובל להבחין ב"ים התלמוד" בין שני מרכיבים תלוקים בצורה די בולטת: ההלכה והאגדה. אין בזה כל חידוש, ואין שום קושי לשייך חלק כל שהוא לאחת משתי הקטגוריות האלו. חלוקה פחות נראית לעין היא זאת הקיימת בתוך ההלכה עצמה, בין ההלכה המעשית לבין ההלכה התיאורטית. ההלכה המעשית היא זאת הקובעת את מכלול הפעולות שיש חובה נקוט בהן או להמנע מהן וגם עונה לשאלות ספציפיות שהתעוררו למעשה, ואילו ההלכה התיאורטית נובעת ממאמץ העיוני של חכמים רבים שכל מטרתם היתה לברר וללבן את כל השאלות האפשריות וה"אקדמיות" שיכולות להתעורר, אף אם אין להן אחיזה במציאות.

אין צורך להסביר את תועלת ההלכה המעשית. בקשר להלכה התיאורטית, יש כמובן עניין לעסוק בה מפני שזה תורה ויש מצוה לעסוק בתורה גם אם אין בזה שום עניין מעשי, בגרר "דרוש וקבל שכר". אולם, מעבר לזה, קיימת חשיבות רבה לפתח את כללי ההלכה בצורה עיונית כך שייוצרו מדע אמין וקונסיסטנטי, על ידי זה דורות הבאים יוכלו להנות מכללים ברורים ומושלמים ולהסיק בשעת הצורך כל דין והלכה שיהיה צורך בהם בנסיבה מסוימת.

להבנה נכונה של התלמוד יש חשיבות רבה בהבחנה בין שני סוגים הנ"ל של ההלכה. ההלכה המעשית באה בדרך כלל לקבוע חובה מסוימת או לפתור בעיה שהתעוררה ולפסוק בנידון, ולכן מדובר כאן בסיטואציות שכיחות ורגילות. מצד שני, אנחנו נתקלים לפעמים בשאלות מוזרות שבמבט ראשון אין להם שום אחיזה במציאות (לדוגמה: "פיל שבלע כפיפה מצרית והקיא דרך בית הרעי" [מנחות ט.ט.] או "חיטים שירדו בעבים" [שם ט.ט.]). ברור למדי שהשאלות מהסוג הזה שייכות לקטגוריה ההלכה העיונית, שמטרתן היא להגיע לכללים ברורים וחד-משמעיים, ולכן אין מקום להתפלא ועל אחת כמה וכמה להוציא לעז על השאלות האלה (אגב, גם במקצועות חול מקובל לתת דוגמאות או תרגילים שאין להם כל אחיזה במציאות, לשם חידוד או הבהרת נקודה עיונית מסוימת) [1].

אחד האמוראים שהתמחו בסוג זה של שאלות עיוניות הוא ר' ירמיה, וכוונת מאמר הנוכחי היא להראות את נחיצות שאלותיו בנידון, למרות שהוא לא תמיד הובן כהלכה. לר' ירמיה, אחד מגדולי ארץ ישראל ברור השלישי והרביעי, יש אופי מעניין במיוחד. "הוא] אהב לחקור ולהציג בעיות אף בדברים שאינם במציאות, או שמציאותם רחוקה. אלו הם בעיות אקדמיות שאף על פי שאין כשלעצמן ערך מעשי, רבה חשיבותן לבירור יסודי של טעמי ההלכה וגדריה" [2]. לפעמים שאלותיו נראות מגוחכות, וכך באמת התייחסו אליהן. הדוגמה המפורסמת ביותר היא הגמרא הבאה [בבא בתרא כג.]. אומרת המשנה: "ניפול (גזול) הנמצא בתוך חמישים אמה הרי הוא של בעל השוכן. חוץ מחמישים אמה הרי הוא של מוצאו". מניחים שאם הגזול שייך לאותו שוכן, הוא לא יצליח להתרחק ממנו יותר מחמישים אמה. "בעי ר' ירמיה: רגלו אחת בתוך חמישים אמה ורגלו אחת חוץ לחמישים אמה מהו? ועל דא אפקוהו (כגלל זה הוציאו) לר' ירמיה מבית המדרש".

לפי רש"י, הוציאו את ר' ירמיה מבית המדרש "שהיה מטריח עליהם", זאת אומרת מפני שהיה מעלה מקרה נדיר שלא יתכן שיתקיים. בעלי התוספות חולקים על פירושו של רש"י, הם טוענים שלהפך הגמרא מתייחסת לעיתים קרובות למקרים נדירים כאלה, אלא שטענת החכמים כלפי ר' ירמיה היתה שהוא היה מטיל ספק בתוקף שיעורם של חכמים, הוא כביכול

העז להעלות על הדעת שיתכן שגוזל אחד יעבור את השיעור של חמישים אמה לו ברגל אחת בלבד, ולכן הוציאו אותו מבית המדרש.

על פי הסברו של השופט משה זילברג [3] ר' [4], גם החכמים מודים שיתכן מקרה שגוזל ירדה יותר מחמישים אמה, אלא אינו מדובר כאן ב"חוק טבע מוחלט, אלא בכלל סטטיסטי". במילים אחרות, כמעט בכל המקרים לא קורה שגוזל מדרה יותר מחמישים אמה, אבל יתכן בהחלט שזה יקרה לעיתים רחוקות. חייבים, מסיבות פרקטיות, לאמץ כלל קבוע, אבל אין להעלות על הדעת שאין יוצא מן הכלל, ולכן יתכן באמת שבמקרים נדירים נפסוק בצורה לא מתאימה למציאות. חיזוק להסבר זה מקבלים מהגמרא הבאה: "קים להו לרבנן (החכמים אימצו ככלל) דכל תבואה שנקצרת בחג [הסוכות], בידוע שהביאה שליש לפני ראש השנה. אמר ר' ירמיה: וקים להו לרבנן (האם החכמים מבחינים) בין שליש לפחות משליש? (רש"י: וכי בקיאיין הן בטיב גידול התבואה לדעת שאין התבואה ראויה לקצור בחג אלא אם כן הביאה שליש בשנה שעברה?). אמר ר' זירא: לאו אמינא לך לא תפיק נפשך לבר מהלכתא! (האם לא אמרתי לך שלא לצאת מתחום ההלכה!). כל מידות חכמים כן הוא. בארבעים סאה הוא טובל, בארבעים סאה חסר קורטוב אינו יכול לטבול בהם וכו'" [ראש השנה יג.]. ובכן משתמע מהגמרא הנ"ל שר' ירמיה חולק על העיקרון של ה"שיעור הסטטיסטי", או שהוא לא הבין אותו כהלכה.

אמנם בסוף ר' ירמיה "נכנע", וכך מסופר בגמרא: "הדר (שוב) אמר ר' ירמיה: לאו מלתא הוא דאמרי (אין ערך למה שאמרת)". גם ר' ירמיה הודה שאין מנוס מלאמץ שיעור ממוצע, אף אם יתכן במקרים מסוימים שהשיעור שנקבע בהלכה אינו תואם את המציאות.

הרב שטיינזליץ [1] מסביר כי "בשאלות האלה ראו חכמים נייסיונות לערער על כל שיטת השיעורים של ההלכה ולהעמיד במקומה מערכת אחרת של שיקולים, שלא תהיה תלויה בשיעורים מוחלטים, אלא באומדנה, או קביעות אחרות". לכן הוציאוהו מבית המדרש. "אולם, כאשר הודקו חכמים לדעת ר' ירמיה בשאלה אחרת, והוא השיב להם בלשון המביעה ענווה וקבלת מרות החכמים, ראו חכמים שינוי מצדו של ר' ירמיה בדרך של התקפת ההלכה, ומשום כך חזרו והכניסוהו לבית המדרש".

נחזור לדינו של הניפול. ככוונתי להציע הסבר מחדש, המתאים למימרות אחרות של ר' ירמיה (לא לכולם, יש והסברים הנ"ל מתאימים טוב יותר, כמו למשל בדוגמה המובאת לעיל ממסכת ראש השנה), והשופך אור על שיטת ר' ירמיה בפרט, ועל דרכי החשיבה של חז"ל בכלל. אשתדל להראות שתרומותיו בדיונים תלמודיים הן חשובות במיוחד ומצביעות על גישה אנליטית בעלת אופי מודרני. כידוע, המשנה והגמרא אינם מנסחות כללים מופשטים אלא לרוב דוגמאות נבחרות מהם אפשר להסיק אותם כללים, וקורה שאותן דוגמאות אינן מניחות את הדעת בגלל אייכוסיו סך-הכל הנסיבות האפשריות, ובמקרים האלה בא ר' ירמיה להשלים את החסר ולשאול את השאלות הרלוונטיות.

אפשר לטעון שלא היתה לר' ירמיה כל כוונה לזלזל בשיעורים שנקבעו על ידי החכמים, אלא הוא העלה שאלה הגיונית מאוד: הרי המשנה לוקחת בחשבון שני מקרים שאמורים להיות משלימים אחד את השני: או שהגוזל נמצא בתוך חמישים אמה, או שהוא נמצא מחוץ. ור' ירמיה שם לב ובצדק שקיימת אפשרות שלישית, שרגל אחת נמצאת בפנים והשנייה בחוץ, ורצה להכריח את החכמים להתייחס לאפשרות הזאת כך שהכלל יהיה מושלם. עובדה היא שהחכמים החזירוהו כאשר נזכרו לדעת שלא היתה לר' ירמיה כל כוונה ללעוג עליהם [בבא בתרא קסא:].

לר' ירמיה היה כנראה חוש הומור, וסוג הומור כזה המאפשר לנתח בעיה מסוימת עד הסוף, עד התייחסות למקרים אבסורדיים. אבל שוב, המטרה היא תמיד אותה מטרה: להגיע להגדרה מדויקת וחד-משמעית של הדברים. במסכת נדה [בא.] המשנה אומרת שלפי ר' מאיר, אשה המפלת מין בהמה נחשבת כיוולדת רגילה, ור' ירמיה שואל את ר' זירא [שם כ"ג]: "לר' מאיר דאמר בהמה במעי אשה ולד מעליא הוא (ילד רגיל) קבל בה אביה קידושין מהו? למאי נפקא מינא לאיסתורי באחותה (שיהיה אסור להתחתן עם אחותה)". שאלה אקדמית בלי ספק. והגמרא מוסיפה: "אמר רב אחא בר יעקב עד כאן הביאו ר' ירמיה לר' זירא לידי גיתוך ולא גיתוך". רש"י על המקום מסביר: "ככל תחבולות הללו עסק ר' ירמיה להביא ר' זירא לידי שחוק ולא שחק דאסור לאדם שימלא פיו שחוק ור' זירא מתמיר טפ"י".

האם רש"י מתכוון שכוונת ר' ירמיה היתה להתבדה בלבד? בעל "ערוך לנר" מבהיר [5]: "אם כן למה רצה ר' ירמיה להביאו לידי שחוק? יש לומר על פי מה שכתוב בזוהר הביאו גם הר"ף בע"פ ה' דשחוק בדברי תורה שרי מרכתיב "עבדו את ה' בשמחה" וזהו מה שכתב רש"י: "ור' זירא מתמיר טפ"י פירושו שלא רצה לשחוק גם כן על דברי תורה ולזה לא חש ר' ירמיה ורצה להביאו לידי שחוק".

ר' ירמיה רוצה לדעת את הסטטוס המדויק של הולד שנראה כבהמה לפי ר' מאיר, ולכן הוא שואל את השאלה ה"פרובוקטיבית" הזאת, אצלו ההומור משמש ככלי ניתוח "בדברי תורה בלבד", ולכן הוא לא רק מותר אלא מצוה.

בתחילת פרק שני של בבא מציעא, הדן בתלכות השבת אבידה, המשנה אומרת ש"פירות מפורזים" הם הפקר, ולכן לא צריך להכריז עליהם אלא הם שייכים למוצא אותם. ושואלת הגמרא: "וכמה?" זאת אומרת מה הגדרת ה"פיוזר", מה שיעורו? "אמר ר' יצחק: קב בארבע אמות" והגמרא מסבירה שאם מדובר בכמות כזו בשטח כזה, לא שווה לבעל הבית לטרוח ולאסוף את הפירות הללו, ולכן הוא מפקיר אותם. אבל אם מדובר בשטח יותר קטן, יהיה פחות טורח, ולכן אינו מפקיר אותם.

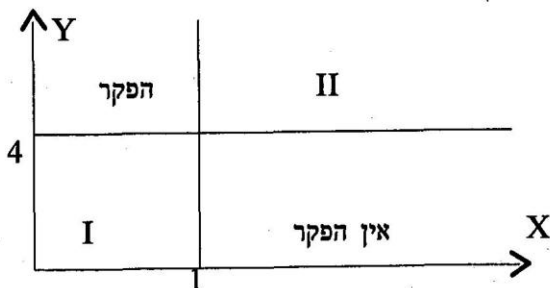
ככל שהשטח יותר גדול, יהיו יותר סיכויים שבעל הפירות יוותר עליהם. כמו כן, ככל שהכמות קטנה יותר, יוצא שהחלטת ההפקר מצד הבעל היא פונקצייה של שני משתנים: כמות הפירות (X) וגודל השטח (Y). והדין של ר' יצחק מעורר שאלות רבות. הוא קבע שאם $X=1$ ו- $Y=4$ אזי הבעל מפקיר. מזה נובע בבירור כי:

$$X \leq 1 \text{ וגם } Y \geq 4 : \text{ הפקר}$$

$$X > 1 \text{ וגם } Y < 4 : \text{ אין הפקר}$$

ונשאלת השאלה: מה הדין לגבי יתר המקרים, זאת אומרת בשני המלבנים

$\{X \leq 1, Y < 4\}$ וגם $\{X > 1, Y \geq 4\}$? השאלה הזאת מתאימה בחלט לר' ירמיה, ואמנם הוא שואל: "בעי ר' ירמיה: חצי קב בשתי אמות מהו? קב בארבע אמות טעמא מאי, משום דנפיש טירחיהו. חצי קב בשתי אמות כיוון ולא נפיש טירחיהו לא מפקר להו. או דלמא משום דלא חשיב, וחצי קב בשתי אמות כיוון דלא חשיב מפקר להו".

הספק בקשר למלבן I נובע מזה שאין יחס סדר לינארי במישור. אם אני מתייחס ל-X (הכמות) עלי להחליט שהוא מפקיר (לא חשיב) אבל אם אני לוקח בחשבון את Y (השטח), יש מקום לקבוע שהוא לא מפקיר (לא נפיש טרחייהו), ובצדק ר' ירמיה טוען שדינו של ר' יצחק אינו חד-משמעי. ולפי אותו עקרון, הוא שואל אותה שאלה לגבי המלבן II: "קביים בשמונה אמות מהו? וכו'".

לפי פירוש השני של תוספות, כל עוד שומרים על היחס בין כמות לשטח, הדין אינו משתנה, ולכן שאלת ר' ירמיה היא במקרה שהיחס בין הכמות והשטח גדול יותר. קשה לקבל הסבר זה. הרי תוספות הסבירו שההחלטה היא פונקציה (מונוטונית) של משתנה אחד בלבד, היחס, ואז ברור שאם היחס גדול יותר, יהיה הפקר!

בהמשך אותה גמרא, ר' ירמיה שואל את השאלה הכאה: "קב שומשומין בארבע אמות מהו?" לפי רש"י ההבדל בין שומשומין לסתם פירות הוא בזה שהם דקים יותר, וזאת אומרת שדרוש מאמץ גדול יותר לאסוף אותם (נפיש טרחייהו) אבל מצד שני "דמיהם יקרים" (חשיבי). השאלה היא שוב בדיוק במקום. הוא מעיר שבעצם, שני המשתנים שעסקנו בהם, כמות ושטח, לא רלוונטיים, אלא שצריך להחליף אותם במשתנים יותר כללים, המשתנה ערך במקום הכמות, והמשתנה טורח, שאז קיים קושי טכני להגדיר אותם ובעיקר לקבוע כלל חד משמעי לגבי הדין המעסיק אותנו.

ישנם מקורות אחרים בגמרא בהם ר' ירמיה נוקט באותה שיטה ומפגין כושר מצוין לנתח את הדברים עד הסוף. יש לציין בין היתר שאלותיו במסכת נדרים לח:, ובמסכת סוטה טז: ר' מה. הוא מכריח את הלומד שלא להסתפק בהבנה שטחית אלא להבין את הנושאים הנלמדים בצורה המעמיקה והמושלמת ביותר, "להגדיל תורה ולהאדירה".

מקורות:

1. ע' שטיינולץ, מדוע הוצא רבי ירמיה מבית המדרש? , סיני, כרך נ"ד, ע' 339-341.
2. מרדכי מרגליות, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד, הוצאת יהושע צ'צ'יק.
3. משה זילברג, קושיותיו של ר' ירמיה, שיטה או אופי? כינוס הארצי השביעי לתורה שבעל-פה.
4. משה זילברג, כך דרכו של תלמוד.
5. ר' יעקב אהרן עטלינגער, ערוך לנר על מסכת נדה.